

יהודי בוכרה – בין פטריארכליות לחופש העיסוק

בעקבות הסרט "הממלכה המופלאה של פאפא אלייב"

הסיפור של פאפא אלייב ומשפחתו הוא סיפור של משפחת מוסיקאים שעלתה ארצה מטג'יקיסטן. משפחות מוסיקליות, דוגמת משפחתו של פאפא אלייב, אפשר למצוא גם בקרב מוסלמים, ובעבר גם בקרב יהודים, בחמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה: אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, קירגיסטן, קזחסטן וטורקמניסטן, אבל אף לא אחת מהן זכתה להצלחה הגורפת של פאפא אלייב ומשפחתו. הצייתנות של בני המשפחה ומשמעת הברזל שהנהיג אבי המשפחה הם מקור ההצלחה. חרף היותה בשעתו במדינה קומוניסטית, שהכתיבה את דפוסי החיים, אבי המשפחה פאפא אלייב שלט על המשאבים הכלכליים ונהנה ממעמד של ראש שבט שקבע את אורחותיה.

פאפא אלייב, הסרט, החזיר אותי לילדותי בשכונת הבוכרים בירושלים, שם נולדתי ושם אוזניי היו כרויות ועיניי צופיות להווייה של השכנים הבוכרים. מבלי משים קלטתי את הניב הבוכרי, כי אבות המשפחות דיברו בקולי קולות. אבי המשפחה גם סיפר סיפורים בחצר בלשון הטג'יקית-יהודית. המאפיין של התקופה הזאת היה יכולת ההקשבה, ממנה למדנו מוסר השכל, שפה ואורחות חיים. הפטריארכליות בשכונת הבוכרים שאבה את כוחה גם מבית הכנסת המשפחתי. סיפרו שיהודי בוכרי עשיר מקים שני בתי כנסת, כי לאחד מהם כף רגלו לא תדרוך. לא היו מוסיקליות מהמקוננות הבוכריות שבקולות גבוהים הספידו את ההולכים לעולמם. אין זמרות ומתופפות כמו הנשים הבוכריות של פעם. בקול ירושלים ואחר כך בקול ישראל ובירושלים הייתה המקהלה המיתולוגית של יוסף בן ישראל, שפעלה במשך כמה עשורים. משפחת אלייב גדלה על קרקע פורייה של מוסיקה ומחול. יהודי בוכרה היו מאז ומתמיד שוחרי מוסיקה אתנית. הם ניגנו ושרו כיחידים וכקבוצות. השיר 'עץ הרימון' הוא לחן בוכרי, שמילותיו נכתבו על-ידי המשורר יעקב אורלנד. בשמחות ובאירועים חגיגיים הנשים תופפו על דוֹיֶרָה והגברים שרו וניגנו על כלי מיתר אוטנטיים, לצד אקורדיון. הדור הצעיר, שלמד בקונסרבטוריון, גם ניגן על פסנתר יצירות קלאסיות ומזרחיות.

משפחות פטריארכליות, שהעמידו את אבי המשפחה במרכז, הייתה טיפוסית לא רק למשפחות הבוכריות אלא גם למשפחות אפגניות ואיראניות, קווקזיות, גורג'יות, ספניוליות ותימניות. אבי המשפחה היה כל יכול. הוא שלט על המשאבים הכלכליים והאישה והבנות היו כנועות וצייתניות, בחינת 'כל כבודה בת מלך פנימה' בעוד שהבנים הועדפו על פני אחיותיהם.

כפי שמתגלה בסרט, רוחות חדשות מנסות לערער את המבנה הפטריארכלי, שבראשו עומד פאפא אלייב ראש השבט, הכול יכול, על פיו יישק דבר והוא מנווט את הספינה המוסיקלית הזאת ואין מי שיעז לערער על סמכותו. הוא הביא את משפחתו להישגים בינלאומיים ולהכרה בינלאומית בזכות משמעת הברזל שהוא משליט על משפחתו. המילה 'לא' אינה קיימת אצלו. כמקובל בחברה הפטריארכלית, נדרשת מבני השבט יראת כבוד לראש השבט, ציות מלא לרצונותיו ולגחמותיו, תוך איבוד הרצונות הפרטיים של צאצאיו. הם יכבדו אותו בחייו וגם לאחר פטירתו. אבי המשפחה הוא שמחליט על העיסוק ועל בחירת בן הזוג ומקפיד שכן הזוג יהיה בן העדה אליה הוא משתייך ואפילו קרוב משפחה, כדי שהעושר לא יזלוג החוצה והמורשת על כל מאפייניה תמשיך לשרוד.

ליד שולחן השבת נישקו כל בני המשפחה, כולל האם, את כף ידו המושטת של אבי המשפחה וקיבלו את ברכתו. מאחורי גבו של האב הכול יכול, האם ארגנה בסתר אופוזיציה תומכת בבנות ובבנים וברצונות שלהם, בהתאם לצו השעה, ונעזרה לעתים בשקרים לבנים כדי לא להעיר את הדוב משנתו.

במרוץ שלי אחר השורשים שלי הקדשתי שנות חיים לחקר יהודי אפגניסטן ויהודי מרכז אסיה. בעקבות המחקרים שלי נתבקשתי לצאת לתקופת שירות במרכז אסיה בשליחות 'נתיב – לשכת הקשר' מיד לאחר התפרקות ברית המועצות בשנת 1992. ההיענות לבקשה הזאת הייתה בה התגשמות של משאלת לב. המשימות שעמדו לפנינו היו חילוץ יהודים מאזורים שנשקפה בהם סכנה ליהודים והכנו את היהודים שישבו כבר על מזוודות לקראת עלייתם ארצה.

במרכז אסיה גיליתי שחיי המשפחה הבוכרית במשטר הקומוניסטי בברית המועצות האסייתית שונים מחיי הבוכרים כאן בארץ ישראל. הרכוש היהודי העצום של היהודים הבוכרים במרכז אסיה הולאם. הם גם נותקו מהמבנים המפוארים שבנו בירושלים ומן המקרקעין בירושלים ובארץ כולה. יהודי בוכרה גם נותקו מחלק ממשפחותיהם שחיו בארץ. גברים שגנבו את הגבול של ברית המועצות בשנות ה-30 של המאה ה-20 והגיעו בגפם ארצה דרך אפגניסטן ואיראן, נשאו בארץ לעתים אישה חדשה והולידו ילדים חדשים בעוד אשת נעוריהם וילדיהם חיים בעוני ומחסור תחת משטר קומוניסטי נוקשה.

בימי מלחמת העולם השנייה זרמו למרכז אסיה אלפי עקורים שברחו מפולין, מאוקראינה וממדינות הגוש המזרחי והגיעו מארצות הרעב למדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. רבים הלכו בעקבות המיתוס של 'טשקנט עיר הלחם', שהפך

לרומן מפרי עטו של אלכסנדר נברוב ולסרט מזיל דמעות על ילד שנסע לטשקנט כדי להביא כיכר לחם לאמו הרעבה. במאמצים אדירים הוא מגיע לטשקנט, משיג כיכר לחם וכשהוא חוזר אל אמו הוא מוצא שהיא גוועה ברעב... גם התעשייה הרוסית הכבדה הועברה למרכז אסיה. העקורים וצאצאיהם היו כ-80% מיהודי טשקנט למשל.

האוזבקים, הטג'יקים ושאר עמי מרכז אסיה קיבלו את העקורים היהודים והלא יהודים במאור פנים בהתאם ליכולות הצנועות שלהם. מי שמבקר בבתי הקברות של העקורים מוצא אלפי קברים של תינוקות, ילדים ומבוגרים, שמתו מקור, מרעב וממגפות שפקדו את האזור.

העקורים היו מפוזרים בכל חלקי העיר וללא גוף מארגן. הם העדיפו להזדהות כאתאיסטים וכקומוניסטים נאמנים. הם רכשו השכלה אקדמית וזכו עקב כך למשרות בכירות בצבא, במשטרה, בקג"ב, בהנדסה, בתעשייה, ברפואה, בתיאטרון, בפילהרמונית, בבלט ובבית האופרה ובכל תחומי המשק.

בניגוד לאשכנזים, היהודים הבוכרים חיו בשכונות מיוחדות שלהם לא הרחק מבית הכנסת, שלא פעם הוחרם על ספרי הקודש שבו. הפעילות התרבותית בקרב היהודים הבוכרים הייתה מאורגנת. הם קיימו אירועים בחגים, היה להם תיאטרון עם רפרטואר אתני, הקימו מוזיאון לתולדות הקהילה, למדו ולימדו מוסיקה. הזמרים, המנגנים והמלחינים זכו למעמד מכובד גם בקרב האוכלוסייה המקומית. ובימי האמיר של בוכרה היו יהודים שהופיעו בארמון בקביעות ובראשם לויצ'ה בבחנוב, שהיה מוסיקאי החצר של שני האמירים של בוכרה – אל-אחאד ח'אן ועלים ח'אן. קמו גם מקרבים פרופסורים למוסיקה בקונסרבטוריון ובאקדמיה למוסיקה וזמרי אופרה.

יהודי בוכרי אינו רק מי שנולד בעיר בוכרה אלא מי שנולד באמירות הבוכרית רחבת הידיים. היהודים הבוכרים חיו בחמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה. רבים מהם זכו להשכלה אקדמית בתחומים טכנולוגיים, רפואה, מוסיקה ועוד. הניסיון לשלוח אותם לקולחוזים כעובדי חקלאות – נכשל. מעצם טיבה הייתה זאת אוכלוסייה עירונית. רבים מהם היו קשורים עדיין למקצועות המסורתיים: ספרות, סנדלרות, חייטות, שענות, צביעת בדים ומסחר זעיר. כשהצעתי להורים הבוכרים לשלוח את ילדיהם ארצה לפרויקט נעל"ה 16 – נוער עולה לפני הוריו – וצינתי שבארץ ירכשו השכלה גבוהה ואולי יום אחד יהיו אפילו פרופסורים. "כל הכבוד", אמרו לי האבות שהטילו ספק בדבריי ושאלו, "טוב בסדר, יהיו פרופסורים, אבל מה יהיה המקצוע שלהם?"

יצאתי בשליחות נתיב – לשכת הקשר' מיד לאחר פירוקה של ברית המועצות. במשך כמה שנים חייתי בקרבם של היהודים הבוכרים ובקרבם של צאצאי העקורים ממזרח אירופה, שישבו על מזוודות וציפו להגר לארצות המערב או לעלות ארצה. הקמנו להם אולפנים ללימוד עברית ומומחים מהארץ עדכנו את

ידיעתם בתחומי הנדסה, רפואה, כלכלה ומקצועות אחרים, בדקנו את זכאותם והעלינו אותם ארצה.

לאשכנזים בעיקר, שחיו כאתאיסטים והיו מנותקים במשך כ-70 שנה, קיימו להם סדר פסח כהלכתו פעם ראשונה בחייהם, חגגנו את כל חגי ישראל, כולל יום העצמאות, ברוח יהודית עם שירה ומחול ישראלים. בצהרי ערב כיפור ערכנו תפילת 'כל נדרי לאתאיסטים', שמעולם לא חוו בית כנסת ואווירת יום הכיפורים. מקהלת ילדים בוכרית ואשכנזית שרה את 'אדון הסליחות' ופיוטים אחרים, בניצוחו של מנצח האופרה סרברניק. זמר האופרה דוידוב, שר את 'כל נדרי' של ריצ'ארד טאקר ופרופסור מאוניברסיטת טשקנט בחן בדרך פילוסופית את הקשר בין אדם לחברו ובין אדם לאלוהים. תקיעת שופר ששמעו לראשונה הביא אותם לריגוש גדול.

החברה הפטריארכלית הבחינה הבחן היטב בין הבנים לבנות. כך גם פאפא אלייב, שסירב בתוקף לצרף בנות לאנסמבל המוסיקלי שלו. מבחינתו, הוא יקבע עם מי יתחתנו הבנים והבנות. מקומן של הבנות בבית ובמטבח, והן יינשאו לקרוב משפחה וילדו ילדים. הבנים זכו להעדפה על פני הבנות בכל הנוגע לירושה, תופעה שבלטה בעיקר בארץ.

השינוי המשמעותי במשפחה הבוכרית הפטריארכלית התחולל דווקא בקרב הנשים. עם כל מגרעותיו של המשטר הקומוניסטי, הנשים והבנות הבוכריות זכו להשכלה כללית, מקצועית ואקדמית, והשתלבו במעגל העבודה בתחומים רבים – מינהל, אחיות ורופאות, פרקליטות, הנדסה ועבודה במפעלים. הנשים למדו ולימדו מוסיקה קלאסית ומחול מודרני ובעוד מקצועות לא מסורתיים.

מרגע שהנשים ושאר בני הבית השתכרו יותר מהאב הפטריארך, שיצא ממעגל העבודה, מעמדו של אבי המשפחה נשחק. התופעה בלטה ביתר שאת לאחר עלייתם ארצה. אבי המשפחה לא התמודד עם העברית ועם אורח החיים בארץ. ובשל גילו המתקדם לא מצא את מקומו כמפרנס המשפחה.

גם כשמעמד האב נשחק, האישה והצאצאים הבוכרים יודעים לכבד את אבי המשפחה. בלילות שבת מנשקים את כף ידו המושטת ומקבלים את ברכתו. כבוד גדול ולאורך שנים רבות מעניקים בני הבית לאבי המשפחה שהלך לעולמו. הם עורכים לנפטר שנה אחר שנה 'ישובו' [כלומר 'ישיבה' וביידיש 'יאהרצייט'], אזכרה עם סעודה דשנה ולימוד זוהר לנשמת המנוח.

חרף התהפכות, פאפא אלייב הצליח לשרוד בטג'יקיסטן ובארץ כאחד ושמר על מעמדו כפטריארך היכול להטיל מרות על המשפחה. הוא הצליח להשליט משמעת משפחתית מוחלטת גם במשטר הקומוניסטי וגם לאחר עליית המשפחה ארצה. הוא להטיל עליה מרות, שהביאה אותם להישגים גדולים בתחום המוסיקה האתנית. הם ניגנו ושרו בהנהגתו ובהגיעם לארץ הם המשיכו

בכך ביתר שאת ויצאו להופיע גם בעולם הגדול. למסעות האלה יצאו רק הגברים במשפחה. ניסיון לקחת חלק בפעילות המוסיקלית נדחה על הסף.

פאפא אלייב הנחיל את האהבה למוסיקה לא רק לילדיו אלא גם לנכדיו. הזכרים במשפחה הם הנחשבים בעיניו, הם דור ההמשך, הם נלקחים בחשבון וזוכים למלוא תשומת הלב מילדותם המוקדמת. בריחה של מי מבני המשפחה לתחומי מוסיקה אחרים מקוממים את פאפא אלייב ונתקלים בתגובות קשות ובכעסים.

הצלחתה המוסיקלית הבינלאומית של משפחת אלייב השפיעה על המשפחה מבחינה כלכלית, בצד הערכה וכבוד ובכך העניקו כוח ויכולת לפאפא אלייב להטיל מרות על משפחתו המוסיקלית. כל עוד שיש ביקוש למוסיקה ולהופעות של משפחת אלייב – מעמדו של פאפא אלייב הוא יציב. כל עוד פאפא אלייב מתפקד ומוביל את משפחתו בהופעות מעמדו נשאר יציב. באחרית הימים, מן הסתם כללי המשחק ישתנו לחלוטין. כפי שנראה בסרט, כבר עתה נתגלו בקיעים ויש מורדים בקרב בני המשפחה המבקשים חופש בחירה בז'אנר המוסיקלי ובתעסוקה בכלל. גם הנשים עומדות על זכותן לקחת חלק בפעילות המוסיקלית, כזאת או אחרת. התשוקה לחופש העיסוק ולעצמאות תביא אולי לפירוק הלהקה או לשינוי אופיה. כל אחד ממרכיביה יוכל לתת ביטוי אישי לכישרונותיו ויחליט על המשך דרכו.

בל נשכח את המשבר הגדול שחוו אבות המשפחה, שעלו ארצה והותירו אחריהם בחו"ל את מעמדם ואת כבודם. עד יומם האחרון הם לא קלטו את הלשון העברית ואת מנהגי הארץ הזאת. בשל גילם, לא הצטרפו למעגל העבודה והכספים של המשפחה כבר לא היו בידם אלא בידי הבנים, האם והבנות. בעל המאה לו גם הדעה.

אנו מאחלים לפאפא אלייב אריכות ימים ושנים. האם בצאת הפטריארך הגדול מחיי המשפחה, יקום במקומו מנהיג חדש, שיהיה סמכותי, חזק ומוביל כמו הפאפא, שעל פיו יישק דבר? או שכל אחד ילך לדרכו ויבחר תחום מוסיקלי האהוב עליו או יבחר במקצוע אחר והמיתוס של פאפא אלייב יישאר בגדר זיכרון. חובת כבוד לציין, שבלי הנהגתו והקפדתו של פאפא אלייב לא הייתה באה לעולם המשפחה המוסיקלית אלייב, שזכתה להכרה בינלאומית והביאה כבוד למשפחת אלייב, לעדה הבוכרית ולמדינת ישראל.

ההרצאה והקרנת הסרט בסינמטק ירושלים, ביום 24.11.17